

KRZYSZTOF J. BARANOWSKI

HISTORIA PISMA KLINOWEGO
W POŁUDNIOWYM KANAANIE

1. WPROWADZENIE

Przedmiotem niniejszego artykułu są poświadczenia pisma klinowego i zabytków pokrewnych, ich przekaz i zastosowanie na terenie południowego Kanaanu, w szczególności na obszarze obecnego państwa Izrael. Ograniczenie się do tego terytorium jest spowodowane przesłanką natury praktycznej, ale nie tylko. Zabytki klinowe z tego obszaru zostały stosunkowo niedawno zebrane i opisane w poręcznym wydaniu krytycznym, opartym na nowych oględzinach glinianych oryginałów, co ułatwia potraktowanie ich jako korpusu tekstów¹

Ponadto teren obecnego Izraela znajduje się na obrzeżach występowania pisma klinowego. Już *a priori* można spodziewać się, że uczestniczył on w mniejszym stopniu i na innych zasadach w rozprzestrzenieniu się pisma klinowego w drugim tysiącleciu p.n.e., z powodu swojego oddalenia od centrów klinowej kultury tej

¹ W. Horowitz, T. Oshima, S. L. Sanders, *Cuneiform in Canaan: Cuneiform Sources from the Land of Israel in Ancient Times*, Jerusalem 2006.

epoki oraz – rozdrobnienia politycznego, które nie sprzyjało podtrzymywaniu bogatej tradycji skrybalnej. Dodatkowym powodem studiowania tych tekstów jest ich pochodzenie z „Ziemi Biblii”, a więc możliwość, że są one jednym z kanałów, poprzez które kultura starożytnej Mezopotamii była znana autorom biblijnym.

Wyjaśnienia wymaga także tytuł niniejszego artykułu. Pismo klinowe jest systemem graficznym, który narodził się w celu zapisania języka sumeryjskiego, a następnie posłużył do zapisu języka akadyjskiego. Jego stosowanie w południowym Kanaanie oznaczało dla skrybów naukę tegoż języka oraz – przynajmniej elementów języka sumeryjskiego, wpisanych w logikę samego systemu pisma. W odróżnieniu od innych centrów w południowym Kanaanie nie doszło do adaptacji pisma klinowego do zapisu języka lokalnego, jak to się stało w przypadku hetyckiego czy hurycckiego. Dlatego mówienie o piśmie klinowym w Kanaanie jest skrótem myślowym, który obejmuje nie tylko system graficzny, ale także znajomość języków Mezopotamii.

Nazewnictwo obszaru, który określam jako „południowy Kanaan”, jest próbą uniknięcia anachronicznej toponimii, która wiązałaby się z nazwami „Palestyna” czy „Izrael” występującymi w drugim tysiącleciu p.n.e. Pomimo trudności z określeniem dokładnych granic spowodowanych brakiem jedności politycznej, nazwa „Kanaan” była używana w omawianym okresie i, mimo że dzisiaj mamy problemy z jej doprecyzowaniem, miała konkretne znaczenie dla mieszkańców regionu². Poprzez historię, natomiast, rozumiem nie tyle przegląd źródeł i ich klasyfikacje, ale raczej zrozumienie okoliczności, w których one powstały, a więc – powodów, które ukształtowały taką a nie inną typologię korpusu dokumentów klinowych z Kanaanu.

² Odrzucam więc sposób lektury tekstów źródłowych prezentowany na przykład przez N. P. Lemche, *The Canaanites and Their Land: The Tradition of the Canaanites* (JSOT; Supplement Series 110), Sheffield 1991, 25-52 i N. P. Lemche, „Where Should We Look for Canaan? A Reply to Nadav Na’aman”, *UF* 28 (1996), 767-772, na rzecz takich prac jak N. Na’aman, „The Canaanites and Their Land: A Rejoinder”, *UF* 26 (1994), 397-418; A. F. Rainey, „Who Is a Canaanite? A Review of the Textual Evidence”, *BASOR* 304 (1996), 1-15; O. Tammuz, „Canaan - A Land Without Limits”, *UF* 33 (2001), 501-543.

2. AKADYJSKIE „DIALEKTY PERYFERYJNE” JAKO KONTEKST PISMA KLINOWEGO W KANAANIE

Pismo klinowe osiągnęło granice Kanaanu nie poprzez imigrację populacji mówiącej językiem sumeryjskim czy akadyjskim; nie stało się to również wraz z najazdem armii z Mezopotamii. Jego nośnikami byli skrybowie, a promotorami – lokalne elity polityczne i administracyjne, które doceniały praktyczne zastosowania pisma. Jego rozprzestrzenianie się na terenie Kanaanu świadczy o uczestnictwie tego regionu w szerszej „kulturze klinowej” drugiego tysiąclecia p.n.e., kiedy to języki klinowe (sumeryjski i akadyjski) wyszły poza granice rodzimych Mezopotamii³. Głównymi ośrodkami, w których owa „kultura klinowa” jest poświadczona przez duże archiwa są hetycka Hattusa, syryjskie Emar i Ugarit oraz egipskie El-Amarna, które posiadało korespondencję z całego Bliskiego Wschodu, szczególnie z Kanaanu. O ile sumeryjski był – w tym kontekście – studiowany jako język czysto akademicki, z powodu swojego związku z pismem klinowym oraz jako nośnik tekstów rytualnych i literackich⁴, akadyjski był używany aktywnie i tworzyły się jego lokalne odmiany. Dlatego potocznie mówi się w literaturze naukowej o (wschodnim) akadyjskim peryferyjnym i określa się go mianem dialektu lub rzadziej dialektów.

Określenie „dialekt” niesie jednak ryzyko poważnego nieporozumienia. „Dialekty” peryferyjne są jakościowo różne od dialektów mezopotamskich. O ile w Mezopotamii akadyjski był językiem naturalnym, przekazywanym z pokolenia na pokolenie i podlegającym naturalnym zmianom historycznym, to na peryferiach mamy do czynienia z językiem skrybalnym, przyswajanym w toku nauki jako język obcy i narażonym na zmiany typowe dla języka używanego przez osoby, dla których nie jest on ich językiem ojczystym, czyli – na degradację i skostnienie z powodu niepełnego zrozumienia, wpływu rodzimych języków, użycia w wąskim zakresie, braku dostępu do odpowiednich materiałów edukacyjnych i nauczycieli i tak dalej. By skomplikować sytuację, w odniesieniu do języka akadyjskiego, słowa „dialekt” używa się przeważnie na określenie stadiów rozwojowych jego dwóch głównych odmian, asyryjskiej i babilońskiej, i mówi się na przykład o dialekcie staroasyryjskim czy średniobabilońskim. W każdym razie dialekty mezopotamskie

³ Koncepcja akadyjskich dialektów peryferyjnych wykrystalizowała się pod wpływem klasycznego już opracowania, którego autorem jest R. Labat. Zob. „Le rayonnement de la langue et de l'écriture akkadiennes au deuxième millénaire avant notre ère”, *Syria* 39 (1962), 1-27.

⁴ M. Viano, „Writing Sumerian in the West”, w: *Tradition and Innovation in the Ancient Near East: Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome, 4-8 July 2011*, red. A. Archi, Winona Lake 2015, 381-392.

to część drzewa rozwojowego rodziny języków semickich, podczas gdy „dialekty peryferyjne” są zjawiskiem kulturowym o naturze językowej, ponieważ powstały i utrzymywały się nie na drodze naturalnej ewolucji języka potocznie używanego przez określoną populację, ale poprzez świadomą adaptację języka i systemu pisma oraz związaną z tym kosztowną edukację. Natura dialektów peryferyjnych wymaga więc ich studiowania poprzez odtworzenie kontekstu historycznego, który je zrodził oraz poprzez uwagę skierowaną na ich wymiar skrybalny, a nie tylko historyczno-językoznawczy⁵.

3. „PODĄŻANIE” PISMA KLINOWEGO KU KANAANOWI

Chociaż zabytki pisma klinowego z Kanaanu, pochodzące z trzeciego tysiąclecia p.n.e., nie istnieją, jego ekspansja kierowała się już wtedy ku Syrii i Kanaanowi. I tak na stanowisku Dżebel Aruda położonym na zachodnim brzegu Eufratu i datującym się na późny okres Uruk, znalezione zostały tabliczki ze znakami numerycznymi, które poświadczają użycie sumeryjskiego systemu miar znanego z południowej Mezopotamii⁶. Tabliczki podobne do przedliterackich tabliczek arytmetycznych z Uruk zostały odnalezione także w syryjskim Habuba Kabira⁷. W obu przypadkach najbardziej prawdopodobne było ich użycie w administracji. Tak więc pismo klinowe, które narodziło się w kontekście biurokratycznym, trafiło do Syrii także dla potrzeb administracyjnych, i to bardzo wcześnie, bo już w okresie Uruk (w drugiej połowie czwartego tysiąclecia p.n.e.).

Powyższe epizody używania pisma klinowego w północno-wschodniej Syrii nie skutkowały jego zaszczepieniem w Kanaanie; można to wywnioskować z faktu,

⁵ Ta fundamentalna różnica pomiędzy dialektami mezopotamskimi a peryferyjnymi nie jest powszechnie dostrzegana. Na przykład tak znakomity asyriolog, jak Andrew R. George umieszcza dialekty peryferyjne w jednym drzewie rozwojowym z dialektami mezopotamskimi, a w swoim opisie poszczególnych faz rozwojowych nie objaśnia dostatecznie ich odrębności. Zob. A. R. George, „Babylonian and Assyrian: A History of Akkadian”, w: *Languages of Iraq, Ancient and Modern*, red. J. N. Postgate, London 2007, 31-71.

⁶ G. van Driel, „Tablets from Jebel Aruda”, w: *Zikir sumim: Assyriological Studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of His Seventieth Birthday*, red. G. van Driel, Th. J. H. Krispijn, M. Stol, K. R. Veenhof, Leiden 1982, 12-25. Tabliczki z Jebel Aruda nie wykazują ściśle przyjętych konwencji, a znaki na nich były nie tyle cyframi lub systemem numerycznym wyrażających abstrakcyjne liczby, ile jednostkami miar. Zob. H. J. Nissen, P. Damerow, R. K. Englund, *Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*, Chicago 1993, 130.

⁷ Nissen, Damerow, Englund, *Archaic Bookkeeping*, 129.

że nie zostało ono przejęte z Ebla – większego i bliższego Kanaanowi ośrodka kultury klinowej w XXIV wieku p.n.e., z którego ekspansja pisma byłaby naturalna. Jednak przyjrzenie się temu miastu jest pouczające, ponieważ użycie pisma klinowego w Ebla charakteryzowało się cechami, które będą obecne w innych centrach na peryferiach, włącznie z Kanaanem. Aktywność skrybalna w Ebla skupiała się na pałacowej buchalterii, ponieważ większość tekstów to dokumenty dotyczące produktów żywnościowych spożywanych przez dwór królewski, dystrybucji odzieży dla obcych królów i osób utrzymywanych przez eblaicki dwór, produkcji rolniczej (głównie żyta, ale także oliwy, wina, hodowli zwierząt), wysyłki owiec na ofiary oraz spożycia mięsa przez pałac. Także teksty kancelarii odzwierciedlają działalność dworu. Obejmują one pakt polityczny (z Mari, Ibal i Abarsal), dyplomatyczne raporty i listy (między innymi list od króla Mari z wyszczególnieniem podbojów dokonanych przez jego przodków) oraz dekrety królewskie. Teksty religijne w Ebla są reprezentowane przez rytuał intronizacyjny pary królewskiej. Podobnie niewiele jest tekstów literackich: jeden hymn sumeryjski, dwa hymny semickie i około trzydziestu inkantacji.

Najbardziej spektakularnymi świadectwami działalności skrybalnej w Ebla są listy leksykalne. Około czterdziestu list zawiera słowa sumeryjskie (nazwy zawodów, miast, zwierząt, przedmiotów) uporządkowane tematycznie w sposób znany z Mezopotamii (Szuruppak, Abu Salabich). Co ważniejsze, lokalni skrybowie eblaiccy nie pozostali pasywnymi odbiorcami tradycji mezopotamskiej, ale tworzyli własne listy, widać to w ośmiu zestawieniach słów według zasad akrofonicznych⁸. Jeszcze bardziej znaczące są listy dwujęzyczne, które zawierają słowa sumeryjskie i ich eblaickie odpowiedniki⁹. Listy leksykalne razem z typologią dokumentów, przedstawioną wcześniej, wyznaczają dwie główne cechy tradycji pisma klinowego w Ebla, administracyjno-pałacowe środowisko pisma klinowego oraz lokalne szkolenie skrybów.

Ebla dostarcza jeszcze informacji o pozornie drobnym szczególe edukacji skrybalnej poza Mezopotamią. Mimo iż teksty z Ebla są w większości zapisane sumeryjskimi logogramami, były one czytane w lokalnym języku. Obecność kilku literackich tekstów sugeruje, że także sumeryjski był czytany w Ebla. Problemem jest natura owego czytania: było to czytanie samych znaków ze zrozumieniem, czy obejmowało ono ich wymawianie? Bezsprzecznego dowodu na fonetyczną, a nie tylko graficzną lekturę sumeryjskiego, dostarcza tabliczka, która zawiera liczebni

⁸ W. W. Hallo, „The Syrian Contribution to Cuneiform Literature and Learning”, w: *New Horizons in the Study of Ancient Syria* (Bibliotheca Mesopotamica 25), red. M. W. Chavalas, J. L. Hayes, Malibu 1992, 71-74.

⁹ A. Archi, „Ebla Texts”, w: *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, t. 2, red. E. M. Meyers, New York 1997, 184-186.

sumeryjskie zapisane sylabicznie¹⁰. Ponieważ liczebniki są zapisywane w piśmie klinowym prostymi znakami, które łatwo mogą być czytane w każdym języku, tak jak cyfry, fakt ich zapisu sylabicznego dowodzi, że skrybom zależało na poprawnej wymowie po sumeryjsku, a nie tylko na zidentyfikowaniu ich jako graficznych znaków o określonym znaczeniu. Ebla pokazuje więc, że edukacja na peryferiach obejmowała także wymowę, a nie tylko identyfikację poszczególnych klinów.

Teza o rozszerzaniu się użycia pisma klinowego w kierunku Kanaanu już w trzecim tysiącleciu p.n.e. jest kusząca, ale świadectwa, którymi można ją wesprzeć są nieliczne. Przed II wojną światową, podczas wykopalisk w Byblos, w warstwie poprzedzającej początki drugiego tysiąclecia p.n.e., została znaleziona lista ze znakami klinowymi. Ich kształt sugeruje datowanie na czasy III dynastii z Ur (około 2100 p.n.e.). Z kolei ograniczenie zasobu do podstawowych znaków, powtarzanie niektórych znaków w tej samej kolumnie, brak podobnej listy z Mezopotamii oraz akrofoniczny układ części znaków (LI-LÁ-LÚ, SU-DU-UB, LAM-LIM, DAM-DIM) wskazują, że lista ta mogła być improwizowaną pomocą naukową lokalnego skryby albo została podyktowana uczniowi jako ćwiczenie¹¹.

Muzeum Narodowe w Bejrucie posiada w swoich zbiorach jeszcze jeden dokument poświadczający użycie pisma klinowego i języka sumeryjskiego w Syrii w epoce środkowego brązu. Jest to pryzma zamówiona przez króla ^mŠar-ri-AN-na (Šarri-El?) z okazji odnowienia i poświęcenia jakiegoś budynku kultowego w pewnej miejscowości należącej to Kumidi (jeśli lektura *kur Ku-mi₅¹-di* jest poprawna). Sadząc po szczegółach językowych, pryzma ta pochodzi z końca trzeciego tysiąclecia p.n.e.¹².

Te dwa dokumenty, lista znaków z Byblos i pryzma z Kumidi, są pojedynczymi i odizolowanymi poświadczeniami pisma klinowego w Syrii – Kanaanie w trzecim tysiącleciu p.n.e. i z tego powodu ich znaczenie może być łatwo wyolbrzymione lub niedocenione. Czy jest to jednak całkowity zbieg okoliczności, że obie te miejscowości dostarczyły także w drugim tysiącleciu p.n.e. znaczącej ilości tabliczek wskazujących na dobrze zadomowioną tradycję pisma klinowego? Można tylko ostrożnie sugerować, że rzeczywiście już w trzecim tysiącleciu p.n.e. pismo klinowe rozprzestrzeniło się w kierunku południowego Kanaanu. Jednocześnie trzeba pamiętać, że liczba zabytków nie pozwala na więcej spekulacji w tej kwestii.

¹⁰ D. O. Edzard, „Sumerisch 1 bis 10 in Ebla”, *Studi Eblaite* 3 (1980), 121-127, tablice 26 a-b; G. Pettinato, „La pronuncia sumerica dei numeri da 1 a 10 in un testo lessicale di Ebla”, *AION* 41 (1981), 141-143, tablica I.

¹¹ G. Dossin, „Trois inscriptions cunéiformes de Byblos”, *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 45 (1969), 245-248.

¹² D. Arnaud, „Un prisme de fondation de Šarri-El”, *BAAL* 10 (2006), 225-228.

4. CHACOR JAKO CENTRUM PISMA KLINOWEGO W KANAANIE W OKRESIE STAROBABILOŃSKIM I W EPOCE PÓŹNEGO BRĄZU

Pismo klinowe, a z nim język akadyjski, trafiły do Kanaanu w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. przez Chacor z Mari. Taka droga była naturalnym wyborem: Mari, położone na prawym brzegu Eufratu blisko obecnego pogranicza Syrii i Iraku, było ważnym centrum piśmiennictwa klinowego i utrzymywało przyjazne stosunki z Chacor. Archiwa z Mari informują o towarach wysyłanych do Chacor, a także o wymianie posłańców i muzyków pomiędzy oboma miastami¹³. Wydaje się, że Chacor było dla Mari miejscem wymiany handlowej z Kanaanem, libańskim wybrzeżem Morza Śródziemnego i Półwyspem Arabskim.¹⁴ W tym kontekście wymiana pomiędzy oboma miastami naturalnie nie ograniczała się do handlu, ale objęła naukę pisma klinowego i języka akadyjskiego. Taki scenariusz wydarzeń znajduje swoje potwierdzenie w tekstach z Chacor z okresu starobabilońskiego.

Korpus tekstów klinowych z Chacor jest mały, ale ciągle rośnie. Na okres starobabiloński (średniego brązu) są datowane: imię wryte na naczyniu (^mI[š]-me-^dIM!), dwa modele wątroby z omenami, werdykt w sprawie posiadłości w Chacor i ziemi rolnej w innej miejscowości, pięknie wykaligrafowany fragment listu, prawdopodobnie królewskiego, tabliczka mnożenia oraz list, w którym wymienia się Mari i Ekallatum¹⁵, fragment innego listu¹⁶, jeszcze jeden model wątroby¹⁷ oraz dwa małe fragmenty, które musiały być częścią większego zbioru praw.¹⁸ Do znalezisk z okresu późnego brązu należą: tabliczka szkolna z wyjątkiem z kanonicznej listy leksykalnej *Urra = ħubullu*, podobna do wersji poświadczonej w Emar, list w formacie i stylu podobnym do listów z Kanaanu znalezionych w El-Amarna, dokument administracyjny, który wspomina niezlokalizowaną miejscowość *A-ma-ZU-RUM*,

¹³ Teksty odnośnie kontaktów Mari i Chacor są zebrane wraz z bibliografią w: M. Weippert, *Historisches Textbuch zum Alten Testament* (Grundrisse zum Alten Testament 10), Göttingen 2010, 65, 68-76.

¹⁴ M. Bonechi, „Relations amicales syro-palestiniennes: Mari et Haşor au XVIIIe siècle av. J.C.”, w: *Florilegium marianum: Recueil d'études en l'honneur de Michel Fleury*, red. J.-M. Durand, Paris 1991, 9-22; L. Rovira, „Una red necesaria de circulación entre Mari y Haşor: Un caso durante el debut del reinado de Zimri-Lim”, *RSO* 83 (2010), 59-76.

¹⁵ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 65-68.

¹⁶ W. Horowitz, T. Oshima, „Hazor 15: A Letter Fragment from Chacor”, *IEJ* 57 (2007), 34-40.

¹⁷ W. Horowitz, T. Oshima, A. Winitzer, „Hazor 17: Another Clay Liver Model”, *IEJ* 60 (2010), 133-145.

¹⁸ W. Horowitz, T. Oshima, F. Vukosavović, „Hazor 18: Fragments of a Cuneiform Law Collection from Hazor”, *IEJ* 62 (2012), 158-176.

Chacor, i być może Nazaret,¹⁹ inskrypcję dedykacyjną na kamiennym naczyniu *agannu*, mały zapisek administracyjny²⁰ oraz kwit dokumentujący odzież²¹.

Pomimo niewielkiego rozmiaru, korpus tekstów klinowych z Chacor posiada cechy, które pozwalają na stwierdzenie, że miasto to było poważnym centrum kultury klinowej w okresie średniego i późnego brązu. Kilka szczegółów, które najlepiej są znane z Mari a występują także w tekstach z Chacor, potwierdza przypuszczenie o zapożyczeniu pisma klinowego przez to ostatnie właśnie z Mari. Są to: samogłoska tematyczna /u/ w czasowniku *išput* zamiast standardowej akademickiej /i/, lektura znaku 𐎧 z wartością *tā*²² oraz użycie dodatkowego BI jako komplementu fonetycznego w zapisie sumeryjskiego ułamka 2/3²³. Kontakty z Mari musiały zaowocować powstaniem miejscowego centrum szkolenia w piśmie klinowym oraz szerokim użyciem pisma do różnorodnych celów. Istnienie lokalnego szkolenia w piśmie klinowym jest potwierdzone przez obecność materiałów szkolnych, takich jak lista leksykalna i zbiór praw oraz przez fakt, że tabliczka mnożenia została przygotowana na miejscu, w Chacor, jak na to wskazuje analiza gliny, z której została zrobiona²⁴. To, że tak mały korpus tekstów zawiera dokumenty o tak różnorodnej naturze (kwity administracyjne, znak własności, inskrypcję dedykacyjną, dokument procesowy, listy pomiędzy państwami, tekst legislacyjny) dowodzi, że pismo klinowe było używane w codziennym życiu miasta, podobnie jak w Mezopotamii. Co więcej, pismo klinowe było używane w Chacor przez szereg pokoleń, ponieważ dokumenty pochodzą zarówno ze średniego jak i późnego brązu.

¹⁹ Format tej tabliczki wyróżnia się na tle dokumentów administracyjnych z klinowych peryferii, jak i dokumentów wschodniosemickich, z powodu kolejności w jakiej wymienia ona poszczególne elementy oraz użytego przyimka. Jest to lista osób, z których każda jest poprzedzona nazwą miasta wprowadzoną przez przyimek *ana* „do, dla”. Format ten może być próbą wyrażenia w piśmie klinowym jakiś lokalnych formuł, może wynikać z nieznamośći formuł administracyjnych używanych w piśmie klinowym lub – być wynikiem kreatywności lokalnego skryby. Jakkolwiek by nie było, format ten jest konkretną wskazówką na oddzielenie się tradycji pisma klinowego w Kanaanie, w okresie późnego brązu, od tradycji mezopotamskiej i peryferyjnej. Odnośnie formatu tej tabliczki, zob. R. S. Hess, „Typology of a Late Bronze Age Administrative Tablet from Hazor”, *UF* 33 (2001), 237-243.

²⁰ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 73-86.

²¹ W. Horowitz, T. Oshima, „Hazor 16: Another Administrative Docket from Hazor”, *IEJ* 60 (2010), 129-132.

²² Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 12.

²³ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 80.

²⁴ Y. Goren, „Provenance Study of the Cuneiform Texts from Hazor”, *IEJ* 50 (2000), 34-35.

5. ROZPRZESTRZENIANIE SIĘ PISMA KLINOWEGO W KANAANIE
W OKRESIE ŚREDNIEGO I PÓŹNEGO BRĄZU

Pismo klinowe i język akadyjski musiały być używane przez lokalną administrację już w okresie średniego brązu także w centralnym i południowym Kanaanie. Takie zastosowanie administracyjne można zaproponować dla pieczęci cylindrycznych z Bet Mirsim, Bet Szean i Dżemneh²⁵, choć nie można tego stwierdzić ponad wszelką wątpliwość, ponieważ pieczęcie łatwo wędrowały ze swoimi właścicielami i dlatego ich obecność w tych miejscowościach może być przypadkowa, nie musi świadczyć o praktykach biurokratycznych. O ile znaczenie tych pieczęci może być słusznie kwestionowane, to inne dokumenty dostarczają niepodważalnego świadectwa użycia pisma klinowego w codziennej administracji, ponieważ ich wytworzenie poza kontekstem biurokratycznym jest niewyobrażalne. Tymi dokumentami są: fragment koperty z Gezer datowany na podstawie pisma na XVII wieku p.n.e., dokument z Hebronu odnośnie trzody, który zdaje się wymieniać lokalnego władcę oraz list z Sychem, który prawdopodobnie powinien być rozumiany jako skarga przełożonego terminatorów na brak dostawy towarów²⁶.

W późnym brązie tradycja klinowa w Kanaanie posiadała trzy ważne cechy: ciągłość, ekspansję i kontakt z szerszą tradycją akadyjskiego na zachodnich peryferiach²⁷.

²⁵ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 46-48, 95.

²⁶ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 51-53, 88-91, 121-123. Albright czytał imię nadawcy tego listu jako *Ba-ni-ti-^{il}[A-šir-tu (?)]* i prawdopodobnie na tej podstawie zaproponował, że jego autorką być może była kobieta ucząca muzyki i tańca. Zob. W. F. Albright, „A Teacher to a Man of Shechem about 1400 B.C.”, *BASOR* 86 (1942), 28-31. Sugestia Albrighta była oparta na szeregu założeń: pierwsza część imienia znaczyłaby „moja stworzycielka”, co z kolei wymagałoby żeńskiego elementu boskiego w tym imieniu, które musiało być noszone przez kobietę. Interpretacja ta była także możliwa dzięki brakowi determinatywu przed imieniem. Lektura tegoż imienia jest rzeczywiście problematyczna, jednak jego pierwszy znak jest czytany MA zarówno przez Shaffera (*Ma-ni-ti-^d[x]-ma*, zob. A. Shaffer, „Cuneiform Tablets from Palestine I: The Letter from Shechem”, w: *Beer-Sheva: Studies by the Department of Bible and Ancient Near East, vol. III: Linguistic Studies in Memory of Moshe Held*, red. M. Cogan, Beer-Sheva – Jerusalem 1988, 164), jak i przez Horowitza i Oshimę (*Ma-ni-ti-^{il}^d[(x) IR-k]a*, zob. Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 122-123). W świetle tej lektury interpretacja Albrightha jest do odrzucenia. Chociaż jego interpretacja jest tylko epizodem w historii badań na tym liście, zdaje się ona ciągle żyć swoim życiem. Została przyjęta przez tak znakomitego uczonego, jak Brian Peckham i włączona w jego rekonstrukcję rozpowszechnienia umiejętności czytania i pisaną pośród Kananejczyków. Chociaż nie ma to żadnych podstaw w tekście listu, Peckham sugeruje ponadto, że kobieta, która miałaby być jego autorką, uczyła dzieci pisać i czytać po kananejsku. Zob. J. B. Peckham, *Phoenicia: Episodes and Anecdotes from the Ancient Mediterranean*, Winona Lake 2014, 15.

²⁷ Z dyskusji na temat pisma klinowego w Kanaanie wyłączam listy wysłane z Kanaanu, a odnalezione w egipskim Amarna. Powodem tego jest fakt, że właśnie zrozumienie korpusu

Ciągłość tradycji objawia się obecnością dokumentów klinowych w późnym brązie w tych samych miejscowościach, co w średnim brązie. I tak, z Gezer pochodzi fragment listu ze wzmianką Jaffy, który zdaje się pochodzić z późnego brązu, choć brak cech w piśmie typowych dla tego okresu, nie wyklucza wcześniejszego datowania. Także fragment z Szechem zawierający listę świadków, potwierdza ciągłość używania pisma klinowego w administracji tego miasta od średniego do późnego brązu²⁸.

Ekspansję pisma klinowego ilustrują nowe miejscowości, w których pojawiło się ono w późnym brązie. Oczywiście nie można wykluczyć, że było ono w nich używane już wcześniej, ale właśnie tabliczki z późnego brązu przetrwały. Z Afeq posiadamy kilka fragmentów natury administracyjnej, ale najważniejsze są list zarządcy Ugarit (około 1230 p.n.e.)²⁹ oraz dwa fragmenty list leksykalnych, które sugerują szkolenie skrybów na miejscu. Bardzo znaczący jest fragment listy trójjęzycznej, który podaje słowa sumeryjskie nie tylko z ich odpowiednikami akademickimi, ale także wschodniosemickimi, a poprzez to świadczy o lokalnej adaptacji tradycji mezopotamskiej³⁰. Bet Szean dostarczyło list Tagiego do Lab'aya. Można go interpretować na kilka sposobów, od tekstu szkolnego, poprzez list szpiegowski, który używa nietypowego kształtu cylindrycznego, by chronić informację, aż do korespondencji urzędnika z Sychem³¹. Inny fragment leksykalny z Aszkelonu zawiera sekcję podobną do wschodniej wersji listy *Urri = ħubullu* i mógł być używany w nauce lub jako podręczny słownik, przez miejscowego skrybę³². W Jerychu znaleziono fragment tabliczki administracyjnej. Dodatkowo pochodzą stamtąd dwie pieczęcie: jedna z samego Jerycha, a druga z jego okolicy. Ta druga pieczęć zawiera babilońskie imiona własne, ale musiała zostać wytworzona w lokalnej manufakturze, ponieważ zawiera także egipskie hieroglify i niemezopotamską ikonografię³³. O użyciu pisma klinowego w administracji w Megiddo świadczy fragment listy zawierającej przydziały owiec różnym osobom³⁴. Wśród dokumentów klinowych z Kanaanu, z późnego brązu, trzeba także

klinowego z Kanaanu, jako odrębnej i samodzielnej grupy zabytków, pozwala ocenić właściwie kananejską korespondencję w Amarna. Porównanie tych dwóch grup tekstów rodzi ciekawe problemy badawcze. Jak bowiem należy ocenić i uzasadnić wielość dokumentów klinowych z Kanaanu, na przestrzeni kilku dziesięcioleci znalezionych w Amarna, wobec skromnego korpusu klinowego odnalezione w Kanaanie?

²⁸ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 53-55, 88-91, 123-125.

²⁹ W bibliografii odnośnie tego listu oraz tekstów z Chacor i Sychem wspomnianych wcześniej trzeba odnotować jeszcze interesujące uwagi filologiczne Daniela Arnaud, „Textes du Levant en sumérien et en babylonien (IIIe-IIe millénaires): Lectures et relectures”, *AuOr* 28 (2010), 159-163.

³⁰ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 29-38.

³¹ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 48-49.

³² Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 42-43.

³³ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 96-97.

³⁴ M. Cogan, „A New Cuneiform Text from Megiddo”, *IEJ* 63 (2013), 131-134.

wziąć pod uwagę listę z Amarna numer 333, która, pomimo iż traktowana jako część egipskiego archiwum, została znaleziona w Tell el-Hesi. Ten „amarneński” list w rzeczywistości jest pierwszym dokumentem klinowym znalezionym na terenie Izraela³⁵. Ponadto z Jerozolimy pochodzi mały fragment tabliczki, która prawdopodobnie zawierała list dyplomatyczny. Paleograficznie fragment ten musi być datowany na czasy korespondencji z Amarna, czyli na XIV wiek p.n.e.³⁶.

Najlepszym przykładem otwarcia się kananejskich skrybów na szerszą kulturę klinową, w późnym brązie, jest tabliczka z trzydziestoma ośmioma linijkami zachodniej redakcji średniobabilońskiej wersji „Eposu Gilgamesza”, znaleziona w Megiddo a będąca jedynym fragmentem literatury klinowej odkrytym w Izraelu. Ponieważ imię Gilgamesza jest w niej zapisane jako ^dGIŠ.PAN.MAŠ, to jest w pisowni logograficznej, znanej z hetyckiej recenzji „Eposu Gilgamesza” oraz omenu z Hattusa, bardziej odległego źródła tego tekstu należy szukać w Anatolii³⁷. Analiza gliny, z której wykonana jest ta tabliczka, wskazuje na jej wykonanie w południowym Kanaanie, być może w Gezer. Można tylko spekulować, że była używana do nauki pisma klinowego w Megiddo lub że trafiła tutaj ze skrybą, który znalazł zatrudnienie na miejscowym dworze, albo że została dostarczona do Megiddo w ramach lokalnej sieci wymiany tabliczek³⁸. Jakkolwiek by nie było, pismo klinowe cieszyło

³⁵ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 92-94.

³⁶ E. Mazar, W. Horowitz, T. Oshima, Y. Goren, „A Cuneiform Tablet from the Ophel in Jerusalem”, *IEJ* 60 (2010), 4-21. Ch. A. Rollston w „A Fragmentary Cuneiform Tablet from the Ophel (Jerusalem): Methodological Musings About the Proposed Genre and *Sitz im Leben*”, *Antiquo Oriente* 8 (2010), 11-21, który nie jest asyriologiem, powątpiewa w możliwość określenia gatunku tekstu na podstawie małego fragmentu. Jego ostrożność może być słuszna w odniesieniu do małych i fragmentarycznych artefaktów w ogólności. W przypadku fragmentu z Jerozolimy należy jednak zaufać doświadczeniu i wyczuciu asyriologów, takich jak Horowitz czy Oshima, którzy są w stanie przyporządkować tabliczki ich rodzajom i przeznaczeniu na podstawie ich wyglądu.

³⁷ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 102-105. Na podstawie własnych oględzin tabliczki Gilgamesza z Megiddo, A. Westenholz twierdzi co następuje: „Unlike the original editors, I would date it to the fifteenth or even sixteenth century, on the same ground of palaeography; but who really knows with such outlandish texts?” (A. Westenholz, U. Koch-Westenholz, „Enkidu—the Noble Savage?” w: *Wisdom, Gods and Literature: Studies in Assyriology in Honour of W. G. Lambert*, red. A. R. George, I. L. Finkel, Winona Lake 2000, 445). Analiza petrograficzna tabliczki (zob. następny przypis) wskazuje jednak na datowanie na okres późnego brązu. Tabliczka ta powstała bowiem w Gazie, w której centrum pisarskie było znane w epoce listów z Amarna, nie wcześniej. Odnośnie recepcji „Eposu o Gilgameszu” na klinowych peryferiach zob. S. Anthonioz, „Miroir d’une transmission du *Gilgameš* akkadien en périphérie (deuxième partie)”, w: *Devins et lettrés dans l’orbite de Babylone: Travaux réalisés dans le cadre du projet ANR Mespéroph 2007-2011*, red. C. Roche-Hawley, R. Hawley, Paris 2015, 47-58.

³⁸ Y. Goren, H. Momms, I. Finkelstein, N. Na’aman, „A Provenance Study of the Gilgamesh Fragment from Megiddo”, *Archaeometry* 51 (2009), 763-773.

się w późnym brązie popularnością, wskazują na to trzy pieczęcie cylindryczne oraz zatyczka do naczynia, która zawiera klinową wersję egipskiego imienia własnego³⁹.

Zakres użycia pisma klinowego w południowym Kanaanie jest podobny do tego znanego z innych centrów na peryferiach. Taki wniosek nasuwa się nieubłaganie na podstawie analizy małego archiwum dokumentów znalezionych w Taanach i zwykle datowanych na XV wiek p.n.e.⁴⁰. Podobnie jak w innych korpusach peryferyjnych, dwa zastosowania pisma klinowego dominują, biurokracja i korespondencja. Codzienne użycie pisma klinowego widać na przykładzie sześciu list z imionami własnymi, które musiały służyć lokalnej administracji w zarządzaniu zasobami ludzkimi. Drugi obszar pisma klinowego w Taanach to epistolografia, co jest potwierdzone przez dziewięć listów, lub ich fragmentów, wymienionych pomiędzy lokalnymi władcami. Korpus listów z Taanach ma kluczowe znaczenie w zrozumieniu rozwoju pisma klinowego w Kanaanie, a w szczególności – w wytworzeniu się systemu językowego znanego z listów z Amarna, nie tylko dlatego, że listy z Taanach dokumentują regularną wymianę listowną w obrębie Kanaanu, przed czasami amarneńskimi, ale przede wszystkim dlatego, że zawierają niektóre formy gramatyczne, które stały się później normatywne w korespondencji z Amarna⁴¹.

6. UŻYCIE PISMA KLINOWEGO W KANAANIE I SZKOLENIE W JEGO ZAKRESIE

Całościowa ocena użycia pisma klinowego w Kanaanie w okresie średniego i późnego brązu jest trudna z powodu relatywnie niskiej liczby tekstów. Tylko trzy miejscowości (Chacor, Afeq i Taanach) dostarczyły grup dokumentów, które mogą być uznane za wskazówkę istnienia w nich lokalnego archiwum⁴².

³⁹ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 105-108.

⁴⁰ Jest to tzw. „konsensus badaczy”. Nie ma jednak żadnej niezbitnej przesłanki na takie datowanie. Ponadto, ductus tych dokumentów jest bliski listom z Amarna z XIV w. p.n.e. Zob. W. Horowitz, T. Oshima, „The Taanach Cuneiform Tablets, A Retrospective”, w: *Taanach/Tell Ta'annek: 100 Jahre Forschungen zur Archäologie, zur Geschichte, zu den Fundobjekten und zu Keilschrifttexten*, red. S. Kreuzer, Frankfurt am Main 2006, 80-81.

⁴¹ Odnośnie specyfiki listów z Taanach zob. A. F. Rainey, „Verbal Usages in the Taanach Texts”, *IOS 7* (1977), 33-64 oraz A. F. Rainey, „Taanach Letters”, w: *Frank Moore Cross Volume: Eretz-Israel, Volume Twenty Six*, red. B. A. Levine, P. J. King, J. Naveh, E. Stern, Jerusalem 1999, 154*-156*.

⁴² Oczywiście nie chodzi o archiwum w sensie instytucji, ale – podręcznej kolekcji tabliczek przydatnych w bieżącej administracji i jako takiej przechowywanej przez aparat biurokratyczny lub w znaczeniu skromnego zbioru tekstów używanego w edukacji skrybów. Na odkrycie

Ale nawet w tych miejscowościach tekstów jest za mało, aby porównania z innymi centrami na peryferiach były owocne. Niewielki rozmiar korpusu tekstów z południowego Kanaanu może prowadzić bezpośrednio do wniosku o bardzo ograniczonym zakresie użycia pisma klinowego na tym obszarze. Oczywiście taka interpretacja jest możliwa, ale moim zdaniem nie jest ona właściwa, ponieważ bierze pod uwagę tylko samą liczbę dokumentów, bez zwrócenia uwagi na ich typologię. Ta ostatnia jasno wskazuje użycie pisma klinowego przez lokalne elity do komunikowania się poszczególnych ośrodków władzy oraz do wewnętrznej administracji, tak jak w innych centrach na peryferiach, od Ebla poczynając. Trudno sobie bowiem wyobrazić, aby listy imion własnych, które stanowią znaczącą część tego korpusu tekstów z Kanaanu, zostały zredagowane z jakiejś specjalnej okazji, a nie podczas codziennej administracji. Dlatego sądzę, że na każdy dokument, który został znaleziony, przypadają setki, które przepadły przez trzy tysiąclecia historii⁴³.

Ostatnim pytaniem, które się nasuwa, jest kwestia szkolenia skrybów, którzy są autorami dokumentów klinowych z południowego Kanaanu. Punktem wyjścia do odpowiedzi na tę kwestię jest bardzo bystra i trafna uwaga W. Hallo: „pozostaje faktem, że gdziekolwiek na zachodnich peryferiach zostały znalezione teksty klinowe z epoki późnego brązu, były między nimi także teksty szkolne; jedynym wyjątkiem od tej reguły jest – jak do tej pory – Hebron”⁴⁴. Taka powszechność tekstów szkolnych w skromnym korpusie tekstów jasno wskazuje na miejscowe szkolenie skrybów. To oczywiście rodzi pytanie gdzie i przez kogo owi adepci byli szkoleni na skrybów. Jeśli chodzi o Kanaan, brak bezpośrednich świadectw na ten temat. Dlatego trzeba uciec się do porównań i wniosków na podstawie nauczania pisma klinowego w innych regionach. Badania wskazują na nauczanie pisma klinowego zwykle w obrębie rodzin. W Babilonii, po upadku szkolenia zinstytucjonalizowanego

w Chacor prawdziwego archiwum pałacowego lub świątynnego liczą archeolodzy pracujący w nim oraz Stephen J. Andrews, „Law, Economy, Academia, and Divination in Bronze Age Canaan: The Value of the Cuneiform Tablets Discovered at Tel Hazor”, w: *Windows to the Ancient World of the Hebrew Bible: Essays in Honor of Samuel Greengus*, red. B. T. Arnold, N. L. Erickson, J. H. Walton, Winona Lake 2014, 10-12.

⁴³ Jeśli ktoś woli wniosek, że pismo klinowe było używane w południowym Kanaanie tylko w stopniu marginalnym, może szukać wyjaśnienia takiego stanu rzeczy w konfiguracji geopolitycznej i społecznej Kanaanu w tym czasie, jako robią to Itzhaq Shai i Joe Uziel, w: „The Whys and Why Nots of Writing: Literacy and Illiteracy in the Southern Levant during the Bronze Ages”, *Kaskal* 7 (2010), 67-83. Według ich wizji odrzucenie pisma klinowego i hieroglificznego miało podkreślać kulturą odrębność Lewantu wobec swoich sąsiadów o wysoko rozwiniętej państwowości, Egiptu i Mezopotamii. To samo dążenie do zaznaczenia swojej tożsamości miało też zaowocować powstaniem i rozpowszechnieniem pisma alfabetycznego.

⁴⁴ Hallo, „The Syrian Contribution”, 82.

w É.DUB.BA.A⁴⁵, edukacja stała się przedsięwzięciem prywatnym i opierała się na samych skrybach, którzy uczyli swoich synów, i może jakiś innych, nielicznych adeptów, we własnych domach⁴⁶. Przykładowo starobabilońskie dokumenty z Sippar świadczą o istnieniu pięciu pokoleń rodziny z osiemnastego i siedemnastego wieku p.n.e., której członkowie byli nie tylko skrybami, ale także przedsiębiorcami i sędziami. Członek ostatniego znanego pokolenia tej rodziny, Ipiq-Aya, jest autorem ważnego manuskryptu eposu Atra-ḥasisa⁴⁷. Istnienie rodzin skrybów jest dobrze znane także w Babilonii w pierwszego tysiąclecia p.n.e., z rodziną Sîn-lēqi-unninni jako głównym przykładem⁴⁸. Przekazywanie pisma i wiedzy w obrębie rodzin skrybalnych było tak charakterystyczną cechą babilońskiej cywilizacji, nawet w jej ostatnich fazach, że w oczach greckiego historiografa, Diodora z Sycylii, zasłużyło na wzmiankę⁴⁹. Podobne przykłady rodzin pisarskich są dobrze udokumentowane także na klinowych peryferiach. I tak, babiloński ekspert Anu-šar-ilāni osiedlił się w Hattusa i założył tam rodzinę skrybów⁵⁰. Do pięciu pokoleń liczą sobie znane z Nuzi rodziny pisarskie, których przodkami byli Apil-Sîn, Inb-Adad oraz LÚ-NANNA⁵¹. Także w Ugarit dokumenty w piśmie klinowym sylabicznym pozwalają na odtworzenie powiązań rodzinnych pomiędzy ich autorami⁵². Tak więc pomimo braku bezpośrednich świadectw, wobec powszechności praktyki

⁴⁵ Z reguły to sumeryjskie określenie jest analizowane jako e dub.a(k), tłumaczone jako „dom tabliczek” i rozumiane w sensie „szkoła”. Ta tradycyjna interpretacja nie musi być jednak poprawna, ponieważ termin ten można też (prawdopodobnie adekwatniej) określić jako e dub ba.a, czyli „dom, gdzie tabliczki są dawane”. Szczegół ten wymaga dokładniejszych badań.

⁴⁶ A. R. George, „In Search of the É.DUB.BA.A: The Ancient Mesopotamian School in Literature and Reality”, w: *An Experienced Scribe Who Neglects Nothing: Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein*, red. Y. Sefati, P. Artzi, C. Cohen, B. L. Eichler, V. A. Hurowitz, Bethesda 2005, 135.

⁴⁷ F. van Koppen, „The Scribe of the Flood Story and His Circle”, w: *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, red. K. Radner, E. Robson, Oxford 2011, 140-166.

⁴⁸ P.-A. Beaulieu, „The Descendants of Sîn-lēqi-unninni”, w: *Assyriologica et Semitica: Festschrift für Joachim Oelsner anlässlich seines 65. Geburtstages am 18. Februar 1997*, red. J. Marzahn, H. Neumann, A. Fuchs, Münster 2000, 1-15.

⁴⁹ P.-A. Beaulieu, „Late Babylonian Intellectual Life”, w: *The Babylonian World*, red. G. Leick, New York 2007, 475.

⁵⁰ G. Beckman, „Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Hattuša”, *JCS* 35 (1983), 107. Pisarstwo było zajęciem rodzinnym także wśród Hetytów. Zob. G. Torri, „Hereditary Transmission of Specialized Knowledge in Hittite Anatolia: The Case of the Scribal Families of the Empire Period”, w: *Tradition and Innovation in the Ancient Near East: Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome, 4-8 July 2011*, red. A. Archi, Winona Lake 2015, 577-586.

⁵¹ J. C. Fincke, „The Tradition of Professions within Families at Nuzi”, w: *Tradition and Innovation in the Ancient Near East: Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome, 4-8 July 2011*, red. A. Archi, Winona Lake 2015, 555-560.

⁵² C. Roche-Hawley, R. Hawley, „An Essay on Scribal Families, Tradition and Innovation in Thirteenth-Century Ugarit”, w: *Beyond Hatti: A Tribute to Gary Beckman*, red. B. J. Collins, P. Michalowski, Atlanta 2013, 241-264.

przekazywania pisarskiego fachu w rodzinach, można z pewnością założyć, że także w Kanaanie skrybowie musieli być szkoleni przez własnych ojców, jak to było przyjęte w przypadku innych zawodów⁵³. Nauka w kręgu rodzinnym miała nieubłagane konsekwencje: przyszli skrybowie uczyli się od mistrzów, dla których język akadyjski nie był mową ojczystą i mieli ograniczony dostęp do zaawansowanych materiałów edukacyjnych. Możliwość wymiany nauczycieli oraz materiałów szkolnych, zamiast obejmować kontakty z samą Mezopotamią, ograniczała się do zależności od innych centrów zlokalizowanych w pobliżu południowego Kanaanu. Taki scenariusz tłumaczy obecność pewnych detali znanych tylko z tekstów z Kanaanu, takich jak na przykład logograficzna pisownia nazwy miasta Bejrut. Nazwa ta, poza pisownią sylabiczną, jest zapisywana także za pomocą znaku TÚL (po sumeryjsku „studnia”), często z dodaniem wyznaczników liczby mnogiej MEŠ lub 𐎧𐎢𐎠, tworząc w ten sposób kalambur etymologiczny. Takie pisownie występują tylko w listach z Amarna, z Kanaanu, w tekstach z Ugarit oraz w liście króla Bejrutu do króla Ugarit⁵⁴. Tego rodzaju cechy osobliwe mogą być interpretowane jako świadectwo kreatywności i żywotności tradycji klinowej na peryferiach. W rzeczywistości jednak świadczą o stopniowej bastardyzacji charakterystycznej dla odizolowanych ośrodków naukowych, zamkniętych na dopływ świeżej krwi, a wraz z nią – wiedzy z centrów najwyższej klasy.

7. HIATUS W UŻYCIU PISMA KLINOWEGO W POŁUDNIOWYM KANAANIE

Dwunasty i jedenasty wiek p.n.e. stanowi na Bliskim Wschodzie, zwłaszcza w Lewancie, czas głębokich przeobrażeń etnicznych, politycznych, społecznych i kulturowych. W wielkim skrócie, dochodzi do pojawienia się nowych grup, takich jak tak zwane Ludy Morza czy Aramejczycy oraz – do powstania nowych struktur regionalnych, takich jak Izrael i Juda. Oczywiście pomiędzy

⁵³ E. von Dassow, „Canaanite in Cuneiform”, *JAOIS* 124 (2004), 669. Van der Toorn, chociaż jest świadomy przekazu pisma klinowego w obrębie rodzin w Mezopotamii, sądzi, że w Syrii – Palestynie jego nauczanie było jednak związane z pałacem, który był głównym beneficjentem znajomości pisma. Zob. K. van der Toorn, „Cuneiform Documents from Syria-Palestine: Texts, Scribes, and Schools”, *ZDPV* 116 (2000), 105, 108.

⁵⁴ D. Arnaud, M. Salvini, „Une lettre du roi de Beyrouth au roi d’Ugarit de l’époque dite d’El-Amarna”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 42 (2000), 5; J. A. Belmonte Marin, *Répertoire géographique des textes cunéiformes XII/2: Die Orts- und Gewässernamen der Texte aus Syrien im 2. Jt. v. Chr.*, Wiesbaden 2001, 56-57.

epoką późnego brązu a następującą po niej epoką żelaza istnieje także pewna ciągłość widoczna na przykładzie Fenicjan czy państw neohetyckich⁵⁵. Dla naszego tematu mają jednak znaczenie konsekwencje zniszczenia lokalnych pałaców, a wraz z nimi – usunięcia osób odpowiedzialnych za używanie i przekazywanie pisma klinowego: miejscowych władców, skrybów, posłańców i centrów administracyjnych⁵⁶. W czasie kryzysu, który doprowadził do załamania się struktur Lewantu późnego brązu, doszedł do głosu także drugi czynnik odpowiedzialny za porzucenie pisma klinowego: upowszechnienie się pisma alfabetycznego typu fenickiego i przyjęcie go przez nowo powstające jednostki polityczne w Syrii, Izraelu i Transjordanii⁵⁷. W świetle tych dwóch faktów zarzucenie użycia pisma klinowego w Kanaanie jest całkowicie zrozumiałe. Wraz z przerwaniem ciągłości jego przekazu w rodzinach pisarskich i załamaniem się administracji, która go używała, jego znajomość zanikła. Z kolei wobec przyjęcia nowego systemu pisma alfabetycznego, nie było praktycznych powodów do powrotu do pisania klinami. I tak, po około półtysiącletniej historii rodzimej tradycji pisma klinowego w Kanaanie, w sposób naturalny, przeszło ono do lamusa.

8. DOKUMENTY KLINOWE Z OKRESU PODBOJU I ADMINISTRACJI ASYRYJSKIEJ

Wraz z interwencją zbrojną Salmanasara V w Samarii, w roku 722 p.n.e., i ostatecznym jej podbojem przez Sargona II w roku 720 p.n.e., terytorium północnego królestwa Izraela stało się częścią imperium asyryjskiego. Konsekwencją tego były deportacje części miejscowej populacji, osiedlanie się pewnej ilości dotychczasowych mieszkańców imperium asyryjskiego w Izraelu oraz ustanowienie lokalnej administracji asyryjskiej⁵⁸. Typologia tekstów klinowych ściśle odzwierciedla

⁵⁵ Na temat tych czasów zob. A. Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC, t. II*, London 1995, 385-458.

⁵⁶ M. Liverani, *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, London: Routledge 2013, 388-389.

⁵⁷ Literatura odnośnie genezy i rozwoju pisma alfabetycznego w Syrii – Kanaanie jest olbrzymia. Dlatego odsyłam do ogólnego opracowania, które pozostaje w swoich zrębach wciąż aktualne: J. Naveh, *Early History of the Alphabet: An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*, Jerusalem 1997.

⁵⁸ Kwestia, który z asyryjskich władców zdobył Samarię, jest sporna. Szczegółową dyskusję na temat tego problemu i propozycję rekonstrukcji historycznej można znaleźć w: J. L. Hayes,

okoliczności historyczne, które przyczyniły się do ich powstania. W związku z tym mamy tylko dwie kategorie tekstów, fragmenty steli królewskich dokumentujące asyryjski podbój oraz teksty administracyjne poświadczające wprowadzenie imperialnego zarządu na podbitym terytorium. Teksty z okresu nowoasyryjskiego przedstawię właśnie według tej typologii.

Fragment steli z Samarii jest niewielki. Kilka słów, które się zachowały („burza”, „szarańcza”) muszą pochodzić z części opisującej trudności napotkane w bitwie i – stanowić podstawę do przypuszczenia, że stela opisywała i uwieczniała kampanię, która zakończyła się zdobyciem Samarii⁵⁹. Podobny cel mogła mieć stela, której trzy fragmenty pochodzą z Aszdodu: mogła ona być wzniesiona po zdobyciu tegoż miasta przez Sargona II w roku 712 p.n.e.⁶⁰. Jako pochodzący z czasów kampanii Sargona II, Tadmor określił także fragment steli odnaleziony przypadkowo w Bet Szemesz⁶¹. Jednak M. Cogan, który opublikował ten fragment, na podstawie paraleli ze stelą z Zinçirli doszedł do wniosku, że musiała ona należeć do Asarhaddona⁶². Zasugerował on także, że fragment pochodzi z tej samej steli Asarhaddona, której inny fragment został odnaleziony w Qaqun. Fragment z Qaqun, liczący dwadzieścia linii, z zachowanymi tylko kilkoma znakami w każdej z nich, jest potencjalnie ważnym źródłem historycznym. Ma on opowiadać o wyruszeniu z Asyrii, ataku na Baalę, króla Tyru sprzymierzonego z Egiptem i o marszu przez południową pustynię Synaj. Interesująca jest także wzmianka o grupie nomadów Mibsam, nieznanych z innych inskrypcji Asarhaddona, ale wymienionych za to w Księdze Rodzaju 25,13 jako wywodzących się od

J. Kah-Jin Kuan, „The Final Years of Samaria (730-720 BC)”, *Biblica* 72 (1991), 153-181. Źródła do historii tego okresu oraz główne wydarzenia przedstawia w jasnej syntezie V. H. Matthew, *A Brief History of Ancient Israel*, Louisville 2002, 70-75. Jest on zwolennikiem opinii, według której oblężenie Samarii rozpoczął Salmanassar V. Po jego śmierci, miał je kontynuować Sargon II, który zdobył miasto i deportował ludność. Według alternatywnej rekonstrukcji to Salmanassar V miał zdobyć Samarię na krótko przed swoją śmiercią i dlatego wydarzenie to jest przedstawione w kronikach asyryjskich jako mające miejsce w pierwszym roku panowania Sargona II. Tę opinię wyraża na przykład M. Liverani, *Oltre la Bibbia: Storia antica di Israele*, Roma 2006, 163. Teksty asyryjskie odnoszące się do historii Syrii – Kanaanu, w szczególności Izraela, są zebrane w przekładzie z komentarzem w: M. Cogan, *The Raging Torrent: Historical Inscriptions from Assyria and Babylonia Relating to Ancient Israel*, Jerusalem 2008, 12-175.

⁵⁹ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 115.

⁶⁰ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 19, 40-41.

⁶¹ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 19.

⁶² M. Cogan, „The Assyrian Stela Fragment from Ben-Shemen”, w: *Treasures on Camel's Humps: Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al*, red. M. Cogan, D. Kahn, Jerusalem 2008, 66-69. Tekst tego fragmentu dostępny jest także w: E. Leichty, *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)* (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian, Period 4), Winona Lake 2011, 291-292 (tekst nr 1007).

Izmaela⁶³. Z punktu widzenia typologii asyryjskich steli królewskich wszystkie fragmenty znalezione w Izraelu należą do grupy „steli zwycięstwa i zaboru terytorium”. Taka ich klasyfikacja jest uzasadniona zarówno treścią (na ile jest ona możliwa do określenia) oraz ich położeniem przy ważnych węzłach komunikacyjnych⁶⁴. Stele te mogą być dodatkowo rozumiane jako stele „graniczne”, które wyznaczały obręb wpływów asyryjskich, odróżniając je od terytoriów będących pod wpływami egipskimi⁶⁵. Obecność i rola tych, a może i jeszcze innych, nieodnalezionych, steli asyryjskich na terytorium Izraela musiała być też znana w Judzie. Izajasz, który jasno wspomina o zajęciu Aszdodu przez Asyryjczyków (20,1), prorokuje także o wzniesieniu steli dla Pana na granicy z Egiptem (19,19). Ten szczegół proroctwa zdaje się być elementem „receptji wywrotowej” ideologii i praktyk asyryjskich. Zdaniem proroka pewnego dnia asyryjska praktyka upamiętniania zwycięstw poprzez stawianie steli posłuży do upamiętnienia triumfu Pana i Judy nad Egiptem⁶⁶.

Dokumentów administracyjnych z okresu nowoasyryjskiego jest równie niewiele, jak inskrypcji królewskich. Są one jednak nie mniej interesujące, ponieważ ilustrują szczegóły procedur prawnych, a ich onomastyka pozwala na spekulacje odnośnie kompozycji etnicznej ziem pod asyryjskim zarządem. Znalaziona w Samarii bulla z królewską pieczęcią i fragmentarycznym imieniem adresata, które może być odczytane jako „do A[ššur-iddi]na” zdaje się pochodzić z listu z pałacu w Niniwie do jakiegoś miejscowego dygnitarza⁶⁷. Inna tabliczka z Samarii podaje decyzję sądu, który obliguje pana Aya-aḥḥe do zapłaty podatku, lub długu, *a-na LU.GAL.URU.MEŠ* „wielkiemu człowiekowi miast” (prawdopodobnie chodzi o zarządcę miasta) na rozkaz Nergal-szallima. Oba imiona są akadyjskie i mogą należeć do Asyryjczyków przesiedlonych do Samarii. W całą sprawę wydaje się także zamieszany jakiś rodowity mieszkaniec, ponieważ na tabliczce jest również

⁶³ Fragment z Qaqun pozostanie wciąż nieopublikowany. Najszersze informacje o jego treści podaje Israel Eph'al, „Esarhaddon, Egypt and Shubria: Politics and Propaganda”, *JCS* 57 (2005), 109.

⁶⁴ Na temat typologii asyryjskich steli królewskich zob. D. Morandi, „Stele e statue reali assire: Localizzazione, diffusione e implicazioni ideologiche”, *Mesopotamia* 23 (1988), 105-155.

⁶⁵ Morandi, *Stele e statue reali assire*, 120-124.

⁶⁶ S. Z. Aster, „Transmission of Neo-Assyrian Claims of Empire to Judah in the Late Eighth Century B.C.E.”, *HUCA* 78 (2007), 33. Koncepcję „receptji wywrotowej” w Biblii hebrajskiej zapożyczam od Eckarta Otto. Na jej temat zob. E. Otto, „Assyria and Judean Identity: Beyond the *Religionsgeschichtliche Schule*”, w: *Literature as Politics, Politics as Literature: Essays on the Ancient Near East in Honor of Peter Machinist*, red. D. S. Vanderhooft, A. Winitzer, Winona Lake 2013, 339-347.

⁶⁷ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 112; M. Cogan, *Bound for Exile: Israelites and Judeans under Imperial Yoke: Documents from Assyria and Babylonia*, Jerusalem 2013, 19-20.

odciśnięta pieczęć, z której zachowało się kilka hebrajskich liter⁶⁸. Ten szczegół to cenna i konkretna wskazówka tego, że pismo klinowe musiało współistnieć nawet w administracji z pismem alfabetycznym. Asyryjskie praktyki prawne poświadczają także dwie tabliczki z Tel Hadid: pierwsza pochodzi z roku 698 p.n.e. i dotyczy sprzedaży ziemi, druga – z roku 664 p.n.e. i jest potwierdzeniem kredytu i jego zastawu w postaci żony i siostry kredytobiorcy. Tabliczka ta dostarcza również ciekawych informacji o nacjach zamieszkujących Samarię w połowie VII wieku p.n.e. Imiona zastawionych kobiet są wschodniosemickie, a świadków – obce: dwa akadyjskie i jedno egipskie⁶⁹. Jeśli chodzi o pismo klinowe, to tabliczki z Tel Hadid, poprzez swoje datowanie, dają konkretny dowód na ciągłość jego użycia. Także w okresie nowoasyryjskim dokumenty klinowe były więc tworzone przez stabilny aparat pisarski, a nie okazjonalnych skrybów. Ciągłość administracyjnego użycia pisma klinowego potwierdzają również dwa dokumenty dotyczące sprzedaży ziemi, znalezione w Gezer. Jeden pochodzi z roku 651 p.n.e., a drugi – z roku 649 p.n.e.⁷⁰. Druga tabliczka jest bardzo cenna dla historyka. Ponieważ sprzedającym swoje pole jest Natanyahu, człowiek o wyraźnie hebrajskim imieniu, należy wnioskować, że prawo do własności rdzennej ludności, której udało się uniknąć asyryjskich deportacji było respektowane przez najeźdźców⁷¹. Mieszana onomastyka tabliczek z Gezer, akadyjska i zachodniosemicka, znowu wskazuje na zróżnicowaną populację⁷². Mniej ciekawe dla historyka są dwie pozostałe tabliczki administracyjne. Lista racji żywnościowych z Tel Keisan jest datowana na podstawie stratygrafii szeroko, na lata około 750-650 p.n.e., i niestety dostarcza tylko jednego imienia, które się zachowało z całego wykazu. Daje jednak kolejną wskazówkę odnośnie skrybów. Pochodzi ona mianowicie z czasu apogeum asy-

⁶⁸ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 113; B. Becking, *The Fall of Samaria: An Historical and Archaeological Study* (Studies in the History of the Ancient Near East 2), Leiden 1992, 112-113; Cogan, *Bound for Exile*, 20-21.

⁶⁹ N. Na'aman, R. Zadok, „Assyrian Deportations to the Province of Samerina in the Light of Two Cuneiform Tablets from Tel Hadid”, *Tel Aviv* 27 (2000), 159-188; Cogan, *Bound for Exile*, 21-24. Dyskusja, oparta na analizie onomastycznej, na temat tego, czy stronami transakcji wymienionej w pierwszej tabliczce byli Babilończycy deportowani do Samarii, czy asyryjscy urzędnicy, pokazuje jak trudne są dywagacje historyczne, jeśli muszą opierać się tylko na imionach własnych. Zob. G. Galil, „Two Neo-Assyrian Tablets From Tel Hadid”, *NABU* 15 (2001), 68-69, nr 70.

⁷⁰ Innym artefaktem potwierdzającym zdomowienie się tradycji asyryjskiej w Gezer jest pieczęć o wyraźnych wpływach asyryjskich, ale wykonana lokalnie. Zob. T. Ornan, S. Ortiz, S. R. Wolff, „A Newly Discovered Neo-Assyrian Cylinder Seal from Gezer in Context”, *HUCA* 63 (2013), 6-25.

⁷¹ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 55-59; Cogan, *Bound for Exile*, 24-29.

⁷² Bardzo wnikliwa analiza onomastyczna tych tabliczek jest dostępna w: B. Becking, „The Two Neo-Assyrian Documents from Gezer in Their Historical Context”, *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 27 (1981-1982), 76-89.

ryjskiej potęgi w Lewancie i jest niewątpliwie wytworem asyryjskiej administracji. Ductus, którym jest określona, jest jednak nowobabiloński, co z kolei sugeruje, że zapisał ją skryba przesiedlony z Babilonu⁷³. Korpus nowoasyryjskich dokumentów klinowych uzupełnia tabliczka z Khirbet Kusiya. Jej fragmentaryczny stan zachowania nie pozwala na szczegółowe komentarze, z wyjątkiem tego, że ślad pieczęci wskazuje na jej administracyjny charakter oraz – że jej przedmiotem była jakaś transakcja dotycząca pól⁷⁴.

9. ZABYTKI PISMA KLINOWEGO Z OKRESU NOWOBABILOŃSKIEGO I PERSKIEGO

Niewielka ilość dokumentów klinowych z okresu nowoasyryjskiego wskazuje, że już wtedy pismo klinowe nie mogło na dalszą metę konkurować w administracji z pismem alfabetycznym. Jeszcze mniej zabytków pochodzi z okresu nowobabilońskiego i perskiego, ale i one mogą być okazją do ciekawych spostrzeżeń. Wciąż nieopublikowany kontrakt sprzedaży niewolnicy za piętnaście szekli jest datowany na piąty rok Kambyzesa (około 595 r. p.n.e.) i może pochodzić z Babilonii, ponieważ tabliczka jest wypalona⁷⁵.

Bardzo ciekawa jest historia interpretacji fragmentarycznego tekstu z Tell en-Naşbeh (prawdopodobnie biblijnego Micpa), zapisanego na części brązowej opaski na szyję, który został zrozumiany początkowo jako dowód na istnienie enigmatycznego króla o częściowo zachowanym imieniu *-aiadara*. Choć pismo tej inskrypcji jest nowobabilońskie, to brak związku pomiędzy opaską a samą Micpa nie pozwala na użycie tekstu podczas uzasadniania hipotezy o nowobabilońskiej administracji w Micpa, mimo iż nowobabilońska obecność wojskowa jest tam prawdopodobna⁷⁶. Z Seforis pochodzi fragment perskiego naczynia

⁷³ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 98-99.

⁷⁴ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 100-101.

⁷⁵ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 109; van der Toorn, „Cuneiform Documents from Syria-Palestine”, 99.

⁷⁶ D. Vanderhoof, W. Horowitz. 2002. „The Cuneiform Inscription from Tell en-Naşbeh: The Demise of an Unknown King”, *Tel Aviv* 29 (2002), 318-327. Stephanie Dalley, „Gods from North-Eastern and North-Western Arabia in Cuneiform Texts from the First Sealand Dynasty, and a Cuneiform Inscription from Tell en-Naşbeh, c. 1500 BC”, *Arabian Archaeology and Epigraphy* 24 (2013), 179-180 wraca do lekcji [*a-na^m*] *a-ia-da-a-ra* i twierdzi, że chodzi o imię Ayadara, które miałyby być skróconą wersją imienia jednego z władców I dynastii Kraju Nadmorskiego. Jej interpretacja musi być jednak odrzucona, ponieważ w listach kró-

kamiennego z imieniem Artaksarkesa w wersji elamickiej i akadyjskiej oraz trzy fragmenty tabliczek z kilkoma znakami, które także muszą pochodzić z pierwszego tysiąclecia p.n.e.⁷⁷ Z powodu stanu zachowania tych tabliczek trudno spekulować czy zostały one napisane na miejscu i czy świadczą o użyciu pisma klinowego w Izraelu w okresie perskim. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne, biorąc pod uwagę, że język akadyjski nie był już językiem ojczystym administracji. Z Samarii pochodzą trzy monety z IV wieku p.n.e. (jedna drachma i dwa obole), które noszą wyryte znaki klinowe. Znaki na jednym z oboli to KUR ŠÁ, co może być interpretowane jako skrót nazwy prowincji Samaria⁷⁸. Trudno jednak zrozumieć dlaczego te monety zostały wybite właśnie z legendami w klinach⁷⁹.

10. UWAGI OGÓLNE O PIŚMIE KLINOWYM NA ZIEMI IZRAELA W PIERWSZYM TYSIĄCLECIU P.N.E.

Tym co uderza w typologii korpusu dokumentów klinowych z pierwszego tysiąclecia p.n.e., jest całkowity brak tekstów szkolnych. Staje więc jasne, że skrybowie – odpowiedzialni za redakcję i wykonanie steli upamiętniających asyryjski podbój – stanowili część armii. Z Mezopotamii (z Asyrii, ale także i z Babilonii) musieli być sprowadzeni skrybowie zatrudnieni w lokalnej administracji. Trudno więc w tej sytuacji mówić o lokalnej tradycji pisma klinowego. Obecność tylko dwóch kategorii dokumentów (steli królewskich i tekstów administracyjnych) pokazuje, że wykorzystywanie pisma klinowego było ograniczone, nawet pośród jego asyryjskich użytkowników, do aspektów czysto ideologicznych i praktycz-

lewskich to imię tego władcy jest pisane A-[A?]-DÀRA, A-DÀRA-KALAM-MA oraz A-A-DÀRA-KALAM-[X], podczas gdy teksty administracyjne jako używają jako skrótu tego imienia A lub piszą je w całości jako A.A.DÀRA.GALAM.MA. Ten sam zapis imienia władcy jest poświadczony także w niepublikowanym tekście liturgicznym znajdującym się w anonimowej, prywatnej kolekcji. Co więcej, w żadnej z tych grafii, element DÀRA nie jest pisany sylabicznie, ani nie pojawia się sekwencja A-IA, jak miało by to mieć miejsce w tekście z Tel en-Naşbeh. Za informacje odnośnie tego władcy dziękuję moje koleżance, pani Odette Boivin (e-mail z 11 marca 2015 r.), której badania skupiają się na I dynastii Kraju Nadmorskiego. Na temat tej dynastii zob. na razie S. Dalley, *Babylonian Tablets from the First Sealand Dynasty in the Schøyen Collection* (Cornell Studies in Assyriology and Sumerology 9), Bethesda 2009, 1-3 oraz F. van Koppen, „The Old to Middle Babylonian Transition: History and Chronology of the Mesopotamian Dark Age”, *Ägypten und Levante* 20 (2010), 453-463.

⁷⁷ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 118-120.

⁷⁸ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 116-117.

⁷⁹ Horowitz, Oshima, Sanders, *Cuneiform in Canaan*, 23.

nych, bez prób przeniesienia na lokalny grunt jako nośnika tekstów rytualnych czy literackich.

Pojedyncze znaleziska z okresu nowobabilońskiego i perskiego tak naprawdę trudno uznać za dowód na faktyczne użycie pisma klinowego na Ziemi Izraela. Tabliczka z Mikhmoret prawie na pewno trafiła tam z Mezopotamii. Podobnie inskrypcje na opasce z Tel en-Našbe, czy naczyniu z Seforis, nie mogą być potraktowane jako dowód na lokalne użycie pisma, ponieważ takie przedmioty łatwo podróżują z właścicielami. Z kolei tabliczki z Seforis nie pozwalają na solidne wnioski z powodu stanu ich zachowania. W tej sytuacji użycie znaków klinowych na monetach z Samarii należy ocenić jako wybór ekstrawagancki, wynikający być może z chęci podkreślenia statusu lokalnej administracji poprzez użycie pisma kojarzonego z imperium asyryjskim, babilońskim i perskim. O ile brak dokumentów administracyjnych z okresu bezpośrednio po zdobyciu Jerozolimy przez Nabuchodonozora w roku 587 p.n.e. może wynikać z krótkiego czasu nowobabilońskiej dominacji oraz nieustanowienia lokalnej administracji, lub być po prostu przypadkową luką w świadectwach archeologicznych, o tyle brak dokumentów administracyjnych z późniejszych czasów jasno odzwierciedla fakt, że ani dziesięciolecia administracji asyryjskiej, ani epizod ekspansji imperium nowobabilońskiego, nie zaowocowały wytworzeniem lokalnej tradycji klinowej w pierwszym tysiącleciu p.n.e. w południowym Kanaanie.

Zaniechanie w tym okresie użycia pisma klinowego na Ziemi Izraela tłumaczy ponadto prowadzenie administracji w piśmie alfabetycznym oraz osłabienie i powolne wymieranie języka akadyjskiego i tradycji pisma klinowego w samej Babilonii⁸⁰. Pismo klinowe nie było już symbolem cywilizacyjnego rozmachu i jako takie utraciło swą atrakcyjność także dla klinowych peryferii.

11. UWAGI KOŃCOWE

Porównanie typologii dokumentów klinowych z drugiego i pierwszego tysiąclecia p.n.e. jasno ukazuje różnicę pomiędzy obiema epokami. O ile w drugim tysiącleciu p.n.e. teksty szkolne (głównie leksykalne) są obecne na każdym stanowisku (poza Hebronem), które dostarczyło dokumentów klinowych, to

⁸⁰ O tym procesie i jego przyczynach zob. D. Brown, „Increasingly Redundant: The Growing Obsolescence of the Cuneiform Script in Babylonia from 539 BC”, w: *The Disappearance of Writing Systems: Perspectives on Literacy and Communication*, red. J. Baines, J. Bennet, S. D. Houston, London 2008, 73-101.

w pierwszym przykuwa uwagę całkowity brak tekstów szkolnych. Fakt ten wskazuje na wytworzenie tradycji pisma klinowego w drugim tysiącleciu p.n.e.; była ona przekazywana lokalnie, a przez to stała się częścią lokalnej cywilizacji. W pierwszym tysiącleciu p.n.e., pomimo trwającej dziesięciolecia obecności administracji i skrybów, dla których akadyjski (przede wszystkim nowoasyryjski) był językiem ojczystym, nie doszło do odrodzenia znajomości pisma klinowego wśród lokalnej populacji. Brak było miejscowych władzy i elit, dla których owo medium mogłoby być ewentualnie użyteczne. Nie mniej ważnym czynnikiem była różnica w percepcji pisma⁸¹. O ile w drugim tysiącleciu mogło ono być dla Kanaanu wyznacznikiem zaawansowanej cywilizacji, o tyle w pierwszym należało do asyryjskiego najeźdźcy i okupanta.

Dokumenty klinowe z Kanaanu są także istotne dla badań nad Biblią hebrajską. Mimo iż często zauważa się związki czy wpływ kultury starożytnej Mezopotamii na Biblię hebrajską, rzadko analizuje się kanały, którymi znajomość cywilizacji mezopotamskiej miałyby dotrzeć do starożytnego Izraela. Niewątpliwie za sporą część odniesień do wierzeń i literatury Mezopotamii odpowiada powstanie, redakcja i transmisja części ksiąg biblijnych w obrębie diaspory Izraelitów przesiedlonych nad brzegi Eufratu i Tygrysu. Niektóre teksty klinowe z Kanaanu z drugiego tysiąclecia p.n.e. wskazują jednak na istnienie kontaktów pomiędzy tymi dwoma światami dużo wcześniej niż pierwsze fazy kształtowania się tekstu biblijnego. Dwa teksty szczególnie przychodzą tutaj na myśl. Znalezienie fragmentu praw w Chacor dowodzi znajomości, a więc i możliwości formatywnego wpływu klinowej tradycji prawnej na prawa Biblii hebrajskiej⁸². Podobnie fragment

⁸¹ Przewaga technologiczna jaką wydaje się mieć pismo alfabetyczne nad klinowym jest często przeceniana z kilku powodów. Po pierwsze podstawowy repertuar znaków umożliwiający zapis prostych tekstów administracyjnych i listów nie przekracza setki znaków. Zob. D. Charpin, *Reading and Writing in Babylon*, przekł. J. M. Todd, Cambridge 2010, 63–65. Nie jest więc on wiele większy od systemu alfabetycznego, a niesie ze sobą możliwość zapisu samogłosek, której brak w alfabecie typu fenickiego i jego derywatach. Inna zaleta pisma klinowego był jego zapis na tanim i trwałym materiale, jakim jest glina, podczas gdy dokumenty w piśmie alfabetycznym były pisane na droższym i łatwiej zniszczalnym papirusie. Ponadto nauka alfabetu nie jest tak prosta i szybka, jak to może sugerować mniejszy repertuar znaków. Zob. C. A. Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age* (SBL Archaeology and Biblical Studies 11), Atlanta 2010, 92–94. Wszystkie te racje sprawiają, że nie należy wysuwać na pierwszy plan przewagi technologicznej pisma alfabetycznego nad klinowym jako czynnika, który tłumaczy jego wybór jako dominującego systemu pisma w Lewancie w pierwszym tysiącleciu przed naszą erą.

⁸² Prawa z Chacor dają także fascynującą możliwość spekulacji na temat wpływu lokalnej tradycji prawnej lub może interwencji legislacyjnej miejscowego władcy. Na ile można odtworzyć i zrozumieć ich treść, wydaje się, że jedno z praw zawiera przepisy dotyczące kar za zranienie wynajętego niewolnika. Tego rodzaju prawo nie jest znane w bliskowschodniej tradycji prawnej, co właśnie podnosi kwestię jego pochodzenia. O prawach z Chacor i teks-

Gilgamesza z Megiddo dowodzi znajomości tego eposu w Kanaanie, a wraz z nim także elementów, które mają swoje bliższe lub dalsze odpowiedniki w biblijnej protohistorii⁸³. W pierwszym tysiącleciu stele królewskie oraz obecność asyryjskiej administracji, której wytworem jest kilka tabliczek administracyjnych, były jednym ze środków, którymi asyryjska propaganda imperialna docierała do autorów biblijnych⁸⁴.

THE HISTORY OF CUNEIFORM WRITING IN SOUTHERN CANAAN

Summary

An overview of artefacts with cuneiform inscriptions from the Land of Israel shows that the use of cuneiform script in this regions falls into two neatly distinguishable periods, each having own characteristics. The cuneiform tradition of southern Canaan originated from contacts between Hazor and Mari. Writing was adopted in the Old Babylonian period and used for administration and epistolary exchange. From the beginning, cuneiform script was taught locally and transmitted in families, from one generation to another, as was the case with other professions. In the Late Bronze Age, the local practice of writing expanded and participated in a larger western peripheral stream of cuneiform tradition. Its demise was the result of political and cultural changes which occurred at the end of the Late Bronze Age. Cuneiform writing appeared again in the Land of Israel with Assyrian occupation at the end of the eight cent. B.C.E. In contrast to the Late Bronze Age, in the Neo-Assyrian period cuneiform writing was not adopted by the indigenous population nor taught locally, as the lack of scholarly texts indicates. From this period, only two categories of documents survive: royal stele and administrative tablets. Several cuneiform artefacts from the Neo-Babylonian and Persian periods are difficult to interpret. Some of them had to be brought from abroad; others may testify to occasional use of cuneiform writing.

tach bliskowschodnich do nich podobnych zob. F. Vukosavić, „The Laws of Hazor and the ANE Parallels”, *RA* 108 (2014), 41-44.

⁸³ H. U. Steymans, „Gilgameš und Genesis 1-9”, *BZ* 54 (2010), 201-228.

⁸⁴ Aster, „Transmission of Neo-Assyrian Claims of Empire”, 29-39.